

Kosek, Pavel

Fonologický vývoj češtiny

In: Kosek, Pavel. *Historická mluvnice češtiny - překlenovací seminář*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 51-83

ISBN 978-80-210-6974-9; ISBN 978-80-210-6977-0 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131108>

Access Date: 26. 03. 2025

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

FONOLOGICKÝ VÝVOJ ČEŠTINY

FONOLOGICKÝ SYSTÉM PRAČEŠTINY

Jak již bylo řečeno, následkem jmenovaných tří změn došlo k podpoření korelace měkkosti u souhlásek, ale také samohlásek. Na jejich základě měla každá samohláska variantu následující po palatalizované nebo tvrdé souhlásce, tzn. měla přední a zadní variantu: *a-’a*, *ä-’ä*, *e-’e*, *u-’u*, *o-’o* (těchto případů bylo velmi málo, neboť již v psl. se *’*o* změnilo v *e*). Z tohoto důvodu se původně samostatný foném /y/ stal poziční (zadní, tj. nepalatalizující) variantou *i*-ovou. Jediným vokalickým fonémem, který stál stranou opozice palatalizovannosti, bylo *ě* (svou fonetickou povahou stoupavý diftong *ie*).

Systém krátkých vokálů:

	monoftongy		diftongy
	přední	zadní	
vysoké	<i>i</i>	<i>u</i>	
středové	<i>e</i>	<i>o</i>	<i>ⁱe (ě)</i>
nízké	<i>ä</i>	<i>a</i>	

Systém dlouhých a krátkých vokálů byl společný, tzn. stejný systém je možno předpokládat také pro dlouhé samohlásky:

	monoftongy		diftongy
	přední	zadní	
vysoké	<i>í</i>	<i>ú</i>	
středové	<i>é</i>	<i>ó</i>	<i>ⁱé (ě)</i>
nízké	<i>ä̃</i>	<i>á</i>	

Kdybychom zaznamenaly měkkostní varianty vzniklé zejména na základě kontrakce, zániku a vokalizace jerů, vypadal by systém monoftongických vokalických fonémů následovně (tabulka prezentuje jen vokály krátké, ale stejným způsobem by bylo možno zapsat také systém vokálů dlouhých):

	přední	zadní
vysoké	<i>i y</i>	<i>’u u</i>
středové	<i>’e e</i>	<i>’o o</i>
nízké	<i>’ä ä</i>	<i>’a a</i>

Konsonantický systém se také vyznačoval rozvinutou korelací měkkosti. Disponoval celou řadou palatalizovaných (a palatálních) konsonantů, které tvořily s tvrdými konsonanty privativní opozici měkkosti.

Konsonantický systém:

místo artikulace			labiály	alveoláry		palatály	veláry
způsob artikulace							
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p p’</i>	<i>t t’</i>			<i>k</i>
		znělé	<i>b b’</i>	<i>d d’</i>			<i>g</i>
	nazální		<i>m m’</i>	<i>n n’</i>		<i>ň</i>	
semiokluzívy		neznělé		<i>c’</i>	<i>č</i>		
		znělé					
konstriktivy		neznělé		<i>s s’</i>	<i>š</i>		<i>ch</i>
		znělé	<i>w w’</i>	<i>z z’</i>	<i>ž</i>		
	laterální			<i>ł l’</i>			
	vibranty			<i>r r’</i>			
	aproximanty					<i>j</i>	

Jak už bylo řečeno výše, fonologický systém se vyznačoval dlouhou korelační řadou měkkosti. Ta byla navíc podpořena faktem, že po zániku a vokalizaci jerů a kontrakci nebyla měkkost konsonantů podmíněna tím, jestli byl předchozí vokál přední, nebo nepřední, tj. nevyplývala z asimilace (akomodace), na jejímž základě by se konsonant palatalizoval pouze v pozici před předním vokálem. A podobně konsonant nacházející se před nepředním vokálem nemusel být nutně tvrdý:

palatalizované k.		nepalatalizované k.
<i>děň</i>	X	<i>den</i> (gen. pl. substantiva <i>dno</i>)
<i>kostů</i>	X	<i>cěstů</i>
<i>p’ú</i> (,pju‘)		<i>pút’</i> (,pout‘)

Ve většině případů tak splynuly staré měkké konsonanty (vzniklé palatalizacemi velár a jotací) s nově palatalizovanými, např. měkké labiály *p'*, *b'*, *m'*, *w'*. Výjimku představuje starší měkké *ň*, vzniklé jotací, a mladší palatalizované *n'*, které byly od sebe odlišeny (jak ukazuje jejich mladší vývoj, v němž *n'* ztvrdlo, kdežto *ň* zůstalo zachováno). Stranou korelace měkkosti zůstaly konsonanty *k*, *g*, *ch* a měkké konsonanty *č*, *ž*, *š*, *ć* (po změně *dz' > z'*, viz níže), *ň*, *j*.

V dalším vývoji češtiny pak můžeme sledovat zřejmou tendenci tento rozsáhlý systém korelace měkkosti u vokálů a konsonantů redukovat.

Z uvedeného konsonantického systému je zřejmé, že čeština nedisponovala fonémem *f*: Svědectví o tom poskytují pračeské přejímky z němčiny, v nichž je původní *f* nahrazenou jinou labiálou: *durfan* - stč. *drbiti* (,muset'), *fila* - *pila*. Hláska [f] se vyskytovala je v některých onomatopoeích a ve skupině *-pv-*: *fúkati*, (**úpvati >*) *úfati* (o tom také níže).

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU 11.–14. STOLETÍ

Změna *dz' > z'*

Semiokluzíva *dz'* v průběhu 11. stol. splynula s konstriktivou *z'*. Této změně podlehl *dz'* vzniklé jednak z veláry *g při 2. palatalizaci velár, jednak z *dj při jotaci. Polozávěrové *dz'* zůstalo zčásti zachováno v dialektech moravskoslezských, a to v jistých morfolo- gických pozicích, jako je *pokludzeny*.

(*g >) *dz > z'*   **bodz'i > boz'i*
(*dj >) *dz > z'*   **medz'a > mez'a*

Rozvinutí korelace měkkosti

Jak již bylo řečeno, následkem kontrakce a zániku a vokalizace jerů se v pč. posílila korelace měkkosti konsonantického systému. Většina konsonantů tvořila dvojici lišící se privativní opozicí měkkosti (palatalizovanosti): *p-p'*, *b-b'*, *m-m'*, *w-w'*, *t-t'*, *d-d'*, *n-n'*, *l-l'*, *r-r'*, *s-s'*, *z-z'*. Nepárové zůstaly: a) tvrdé konsonanty *k*, *g*, *ch*, b) měkké *č*, *ž*, *š*, *c'*, *z'*, *ň*, *j*. V tomto období se zvýraznil rozdíl ve dvojím stupni měkkosti *t'*, *d'*, *ň*. Již na začátku pč. období se vedle sebe vyskytovaly měkké *ň* palatalizované jotací a změkčené *n'*, jehož měkkost se vytvořila na místě, kde se nacházelo *e* či měkký jer, nebo vznikla kontrakcí. Tento rozdíl se ještě posílil u *t'* a *d'*, a tak vznikly palatály *t'*, *d'* palatalizované alveoláry *t'*, *d'* (vzniklé ve stejných kontextech jako *n'*).

Pračeská depalatalizace

Pračeská depalatalizace je syntagmatická (kontaktní) změna, která nevedla k úplnému zániku palatalizovanosti konsonantů, nýbrž ke ztrátě měkkosti palatalizovaných konsonantů v jisté pozici ve fonologickém řetězci.

Směr pračeské depalatalizace byl regresivní a přesahoval hranice slabiky: její průběh se vyznačoval tím, že jisté souhlásky způsobily ztvrdnutí předchozí palatalizované souhlásky.

Pračeská depalatalizace lze dělit na dva typy:

A) *C'eC > CeC*, *C'äC > CäC*

Tento typ proběhl před tvrdou dentálou, včetně sykavek a *r*, *l*: **d'es'ä:tý > desátý* (X **d'es'ä:t' > d'esět > deset*); **p'ät'er ý > paterý* (**p'ät' > pět > pět*).

Depalatalizace *C'eC > CeC* je dosvědčena především ve slabice *t'e > te*.

Ne každá tvrdá samohláska depalatalizaci způsobila, např. depalatalizaci nevyvolává *k*: **m'äkký* > *m'ěkký*, **p'äkný* > *p'ěkný*.

Jak ukazují výše citované doklady, po ztvrdnutí souhlásky nastalo splynutí neměkčích nízkých samohlásek *ä + a > a* (naproti tomu měkčící varianty splynuly *'ä + 'a > 'ä - deset X desátý; pět X pátý*).

Tato změna byla završena nejpozději na konci 12. stol., mohla však proběhnout již před zánikem jerů (*C'eC > CeC* je starší).

B) C' C > CC

Podobně jako depalatalizace typu A) není ani tato depalatalizace způsobena všemi tvrdými souhláskami, např. jí nezpůsobuje *k*, na rozdíl od této změny ji však působí měkké souhlásky (např. *c', č, š*). Příklady depalatalizace:

<i>t'n > tn</i>	* <i>pam'ät'ný</i> > <i>památný</i>
<i>r'c' > rc</i>	* <i>r'c'i</i> > <i>rci</i>
<i>n's > nš</i>	* <i>men'sí</i> > <i>menší</i>
<i>t'r > tr</i>	* <i>t'ru</i> > <i>tru</i> (nč. <i>třu</i>)

Tato změna proběhla do konce 12. století a podobně jako depalatalizace typu A) podpořila morfofonologické alternace:

řku ~ rčeš, rci

stařec ~ starce, starček

Přehláska 'ä > ě

V systému nízkých samohlásek došlo k přeskupení jednotlivých měkkostních opozic. Nejprve se ztotožnily měkkostní protějšky otevřeného *'ä-ä, 'a-a* (tento proces byl završen během 12. stol.):

<i>'ä + 'a</i>	>	<i>'ä</i>
<i>ä + a</i>	>	<i>a</i>

Splynutí měkčících variant nastalo vždy na konci slova, uprostřed slova tuto změnu podmínila měkkost / tvrdost následující souhlásky (před tvrdými vzniklo *a*):

<i>Jan</i>	<i>Jan'e</i> > <i>Jäne</i>
<i>ležal</i>	<i>ležali</i> > <i>ležäli</i>
<i>uslyšán</i>	<i>uslyšáni</i> > <i>uslyšäni</i>
	<i>duša</i> > <i>dušä</i>

pät   *pātý* > *pátý*
svätiti   *svätý* > *svatý*
                   jäzyk > *jazyk*
                   *sägnúti > *sáhnúti*

Výjimku představuje *ä*, které zůstává zachováno i v pozici před *k*, tj. tvrdou souhláskou: *mäkký*, *päkný*.

Bezprostředně po této změně nastala vlastní přehláska *’ä* > *ě*: ta zasáhla *’ä* jak původní, tak právě *’ä* vzniklé z *’a* (s výjimkou moravských nářečí, viz níže).

Z původního <i>’a</i>	Z původního <i>’ä</i>
<i>Jäne</i> > <i>Jěne</i>	<i>pät</i> > <i>pět</i>
<i>ležäli</i> > <i>ležěli</i>	<i>svätiti</i> > <i>světiti</i>
<i>uslyšäni</i> > <i>uslyšěni</i>	<i>sä</i> > <i>sě</i>
<i>dušä</i> > <i>dušě</i>	<i>rämä</i> > <i>rámě</i>

Přehláska je důsledně provedena na území Čech. Na území Moravy směrem na východ přibývá případů s neprovedenou přehláskou:

1. Nejdříve v těch pozicích, kde se *’a* nacházelo na konci slova (na rozdíl od *’ä*, které přehlásce podlehlo) – tu by však mohly hrát roli také morfologické faktory (unifikace koncovek typu *naša kaša* ve prospěch koncovek tvrdých vzorů, tj. jako *ta žena*).
2. Směrem dále na východ těchto případů přibývá také uprostřed slova. Vývoj *’a* je v okrajových moravských a moravskoslezských dialektech dosti komplikovaný a nepřehledný, zdá se však, že ztotožnění *’a* + *’ä* > *’ä* nejvíce odolávalo krátké *’a* (*jasle*, *ležali*), kdežto dlouhé *’a* se s *’ä* ztotožnit mohlo (*pr’átel* > *pr’ätel* > *prietel* > *přítel*; *sm’áti* > *sm’äti* > *smieti* > *smít* /*sa*/, *smát se*’).

Přehláska původního *’ä* > *ě* proběhla ve větší části moravských dialektů, s výjimkou dialektů východomoravských, v nichž její výsledky scházejí v pozici na konci slova: *hleđa*, *ťa*, *hříbja*.

Vývoj *l*

Ve 13. století došlo ke změně skupiny *l’ě* > *le*, *l’ě* > *lé* (**l’ěs* > *les*, **l’ěto* > *léto*). V důsledku této změny vzniklo středové *l* (vedle měkkého *l’* a tvrdého *ł*). Tak se vytvořila „podivná“ měkkostní dvojice: z dvojice měkké /*l’*/ – tvrdé /*ł*/, v níž příznakovým členem byl měkký člen /*l’*/, vznikla vzhledem k fonologickému systému staré češtiny zvláštní měkkostní opozice, jejíž členové se nelišily měkkostí, nýbrž tvrdostí: s neměkkým /*l’*/, majícím alofony [*l*] / [*l’*] tvořilo korelační dvojici tvrdé /*ł*/.

Změna $g > \gamma > h$

Na přelomu 12. a 13. století se g změnilo v γ (znělé ch). Teprve v průběhu dalšího vývoje vzniklo h (do konce 16. století)

Tato změna beze zbytku zasáhla staročeský fonologický systém, takže g přestalo být českým fonémem. Pozice / g / se znova posílila ve 14. století, kdy se stalo znělým protějškem / k /.

*bóga > boya > boha

*glava > ylava > hlava

*tegdy > teydy > tehdy

Tato změna zřejmě neproběhla ve skupině zg , jak ukazuje vývoj substantiva **mozg > mozk > mozek* (s vkladným e).

Počátky změny $g > h$ lze patrně hledat v disimilačních procesech: jestliže se g nacházelo v pozici před d , změnilo se na γd (z nč. známe podobnou změnu *kt > cht: doktor > dochtor*, ze západočeských dialektů *někdo > něchdo / nechdo*).

Tato fonetická změna však beze zbytku zasáhla český fonologický systém, takže je nutno počítat s tím, že se postupně fonologizovala. Proto je tedy nutno hledat pro její vysvětlení příčiny fonologické povahy. Tradičně se soudí, že jde o změnu morfonologickou, která souvisí se snahou sjednotit artikulační charakteristiky fonémů alternujících na morfoložickém švu:

závěrové	polozávěrové	polozávěrové
<i>vlk</i>	<i>vlčí</i>	<i>vlci</i>
<i>k</i>	<i>č</i>	<i>c</i>
<i>*bóg</i>	$\emptyset$	$\emptyset$
<i>g</i>	$\emptyset$	$\emptyset$

úžinové	úžinové	úžinové
<i>múcha</i>	<i>muší</i>	<i>múšě</i>
<i>ch</i>	<i>š</i>	<i>š</i>
$\emptyset$	<i>boží</i>	<i>bozi</i>
$\emptyset$	<i>ž</i>	<i>z</i>

Jak je z uvedeného přehledu zřejmé, pouze velární g nealternuje se souhláskami s podobným způsobem tvoření. Proto je využito změny $g > h$ k tomu, aby s úžinovým z , ž alternovalo namísto závěrového g úžinové γ ($>h$).

závěrové	polozávěrové	polozávěrové
<i>vlk</i>	<i>vlčí</i>	<i>vlci</i>

úžinové	úžinové	úžinové
<i>múcha</i>	<i>muší</i>	<i>múšě</i>
<i>bóγ (> bóh)</i>	<i>boží</i>	<i>bozi</i>

Asibilace a vznik ř

U silně palatalizovaných konsonantů *t*, *d* docházelo při jejich artikulaci ke vzniku sykavkového šumu, tzv. asibilaci. Na jejím základě se jmenované měkké konsonanty měnily na měkké afrikáty *t* > *ć*, *d* > *dź*: *ticho* > *ćicho*, *děť* > *dźěć*. Tato změna však byla v dalším vývoji odstraněna: v dialektech někdy dokonce mylně, jak svědčí změna *cihla* > *tihla* (podobné doklady jsou známy také ze stč. *ciesář* > *tiesář*, *ciesta* > *tiesta*). Asibilované formy zůstaly zachovány v části moravských a slezských dialektů češtiny.

V průběhu 13. století vznikl v češtině samostatný foném ř. Vytvořil se ve dvou případech fonologické konstelace:

1. Z palatalizovaného *r* tzv. asibilací: (podobně jako výše jmenované případy typu *t* > *ć*, *d* > *dź*): **řka* > *řka*, **řěka* > *řěka*.
2. Ze skupiny *rs* asimilací způsobu artikulace (sykavkový šum se stal součástí artikulace vibranty); vzniklo jednak z domácích slov (**trstina* > *třtina*), jednak ze slov přejatých (*Kurfürst* – *kurfřt*), ř vzniklo ještě v polštině a horní lužické srbštině.

Historická depalatalizace

Fonologická změna, která vedla k odstranění rozsáhlé konsonantické korelace měkkosti u konsonantů: po provedení této změny ztvrdla převážná většina měkkých (či změkčených) konsonantů.

Stč. před touto změnou zřejmě disponovala dvojím typem palatalizovanosti:

- a) „slabší“ palatalizovaností způsobenou měkkícím *’e* nebo lichým jerem (schematicky bychom ji mohli zaznamenat jako C^eV, event. C^eV, kde symbol ^e značí nižší stupeň palatalizovanosti);
- b) „silnější“ palatalizovaností způsobenou jotací, tj. *i*, *ě* nebo neslabičným *j* (schematicky bychom ji mohli zaznamenat jako CⁱV, event. CⁱV, kde symbol ⁱ značí vyšší stupeň palatalizovanosti).

Opozici palatalizovanosti u konsonantů si lze znázornit následovně:

<i>p</i> – <i>p’</i> / <i>p’’</i>
<i>b</i> – <i>b’</i> / <i>b’’</i>

$w - w' / w''$
$m - m' / m''$
...

Depalatalizace proběhla ve dvou fázích, přičemž její výsledky se mírně odlišují. Hlavním faktorem rozhodujícím o provedení první, nebo druhé fáze depalatalizace byl stupeň palatalizovanosti měkkých konsonantů:

A) V první fázi (ve 13. stol.) splynuly tvrdé konsonanty s měkkými konsonanty, jejichž palatalizovanost byla vyvolána měkkčícím *e* nebo lichým jerem. Schematicky lze průběh znázornit následovně $C'V > CV$, event. $C^eV > CV$. Výsledky 1. fáze depalatalizace demonstruje následující přehled:

$p - p'$	>	p	$s - s'$	>	s	$t - t'$	>	t
$b - b'$		b	$z - z'$		z	$d - d'$		d
$m - m'$		m	$\check{s} - \check{s}'$		$\check{s}$	$n - n'^{32}$		n
$v - v'$		v	$\check{z} - \check{z}'$		$\check{z}$			
			$\check{c} - \check{c}'$		$\check{c}$			
			$c - c'$		c			

Příklady:

$m'et'e > mete$

$s'edí > sedí$

$z'emě > země$

$p'eče > peče$

$b'éře > běře$

Po dokončení první fáze historické depalatalizace si lze opozici palatalizovanosti představit následovně:

$p - p''$
$b - b''$
$w - w''$
$m - m''$
...

32 V slezskočeských dialektech neproběhla depalatalizace $t', d', n' > t, d, n$: *ňebud'ete* (/ *ňebudžece* / *ňebudžeče*).

B) Ve druhé fázi depalatalizace došlo také ke ztvrdnutí většiny palatalizovaných souhlásek s vyšším stupněm palatalizovanosti. Schematicky ji lze znázornit následovně: C''V > CV, event. C'V > CV. Výsledky znázorňuje následující schéma:

$p - p''$	>	p		
$b - b''$		b		
$m - m''$		m		
$w - w''$		w	$s - s''$	> s
$(f - f'')$		f	$z - z''$	z
			$š - š''$	$š$
			$ž - ž''$	$ž$
			$č - č''$	$č$
			$c - c''$	c
			$l - l$	> l

Druhá fáze depalatalizace se prosazovala ve 14. století postupně, jednotlivé palatalizované souhlásky zasahovala s různou intenzitou a v odlišném časovém momentu (resp. v různě dlouhém časovém intervalu). Nejprve depalatalizace zasáhla konsonanty t'' , d'' , n'' , u nichž však nezpůsobila jejich depalatalizaci, nýbrž proměnu ve skutečně palatály, tj. $t'' > t'$, $d'' > d'$, $n'' > ň$. Posléze proběhla depalatalizace sykavek: $s'' > s$, $z'' > z$, $c'' > c$, $š'' > š$, $ž'' > ž$, $č'' > č$:

$s''\dot{e}mo > semo$ (*sem*)

$z''\dot{e}t > zet'$

$c''\dot{e}sta > cesta$

$duš''\dot{e} > duše$

$ž''\dot{e}leti > želeti$

$pláč''\dot{e} > pláče$

Depalatalizace sykavek měla za následek ztvrdnutí i po sykavkách: $c''iz''i > cyzý$. Ztvrdnutí $i > ý$ po sykavkách ve stč. je jednak doloženo dialektky, jednak stč. grafikou. V některých dialektech došlo dokonce ke změně $i > y$ po $š$, $ž$, $č$, $ř$, l (např. v části středomoravských nebo moravskoslezských dialektů *šeroké/šyroký, česty/čysty*).

Dále zasáhla depalatalizace labiály p'' , b'' , m'' , v'' a také f'' , třebaže představovalo periferní foném. Výsledky depalatalizace se liší podle fonologického okolí. V případě, že labiály předcházely $ě$, vytvořil se na místě mezi labiálou a e samostatný foném neslabičné j :³³

33 V severovýchodočeských dialektech došlo k zániku jotace také u labiál: $p'\dot{e}t > pet$, $b'\dot{e}zeti > bežet$.

p''ět > pjet
b''ěda > bjeda
m''ěsto > mjesto
v''ěrný > vjerný
of''ěra > ofjera

V ostatních případech vznikla z labiály tvrdá souhláska:

p''ivo > pivo
b''ič > bič
v''ítati > vítati
m''íti > míti

Podle odlišných výsledků se zdá, že depalatalizace labiál probíhala v delším časovém úseku. Ze stavu v současných českých dialektech je zřejmé, že její průběh mohl být teritoriálně diferencován, např. v jihozápadočeských dialektech se po labiále vyskytuje neslabičné *j* také v pozici před měkkým *i*: *b''ič > bjič*, *p''ivo > pjivo*, *m''ilý > mjilej* (takové výslovnosti, při níž se palatalizace artikuluje jako *j*, se říká asynchronní; je doložena i z jiných dialektů, např. z dialektů nacházejících se na hranici východomoravských a moravskoslezských dialektů: *hřebíky > hřebjiki*, *zlobit > zlobjit*). Jiný průběh depalatalizace lze pozorovat také v malé východní enklávě severovýchodočeských dialektů, kde došlo k tzv. posouvání konsonantů: z měkkých labiál se vytvořily dentály *b'' > d*, *p' > t*: *b'ič > dič*, *p'ěkná > tekná*.

Depalatalizace nebyla provedena v okrajových dialektech češtiny: symptomy pozdního završení této změny lze spatřovat v jihozápadočeských dialektech, kde se vyskytuje výše zmíněná asynchronní výslovnost měkkých labiál, v severní (valašské) podskupině východomoravských dialektů, kde zůstaly uchovány měkké labiály *p''*, *b''*, *m''*, *v''*. Ve velké části moravskoslezských dialektů přetrvala palatalizovanost konsonantů ve značném rozsahu (včetně palatalizovanosti způsobené vokálem *e* a měkkým jerem ve skupinách *te*, *de*, *ňe*).

Zajímavé svědectví o této depalatalizaci podávají jihozápadočeské dialekty, v nichž se po depalatalizaci *č'ě*, *ž'ě*, *š'ě*, *j'ě*, *ř'ě > če*, *že še*, *je*, *ře* pro zvýšení rozdílu mezi původním slabikami *č''ě - če*, *ž''ě - že*, *š''ě - še*, *j''ě - je*, *ř''ě - ře* změnilo *e > a*:

kač'er > kačar
srš'en > sršán
jehla > jahla

Nakonec (na přelomu 14. a 15. stol.) podlehla procesu depalatalizace také dvojice *l-l*, jejíž členy splynuly v jedno, a to středové *l*. Pozdní realizace této změny plyne z již dříve zmíněného faktu, že příznakovým členem měkkostní dvojice bylo tvrdé *l*, tj. tvrdý konsonant, zatímco u jiných měkkostních dvojicích byl příznakovým členem konsonant

palatalizovaný. Tato změna neproběhla v okrajových nářečních celcích, v části východomoravských dialektů a v dialektech moravskoslezských, v nejstarších nářečních výzkumech byly pozůstatky tvrdého *l* zachyceny také v jihozápadočeských dialektech a středomoravských dialektech. V části dialektů má podobu neslabičného *ɥ*.

Depalatalizace proběhla také na konci slova: s výjimkou *t*, *d*, *n* palatalizovaného jotací se prosadila u ostatních palatalizovaných konsonantů: *zed'* > *zed*, *paměť* > *pamět*, *den'* > *den*, *krev'* > *krev*, *hus'* > *hus*. Podoby typu *zeť*, *zpověď* se vytvořily v následujícím období vyrovnáním slovního základu podle jiných pádových forem: [*zeť-e*], [*spověď-i*]. V části českých nářečí v užším smyslu a západosmoravských nářečí se zachovaly depalatalizované formy typu *zed*, *pamět*.

Přehlásky *’u > i*, *’o > ě*

Tyto změny proběhly ve 2. třetině 14. století.

Přehláska *’u > i* se uplatnila po všech měkkých souhláskách bez ohledu na slovní pozici, zřejmě se realizovala ve dvou fázích *’u > ü > i*, o čemž svědčí záznamy *lyudie* (*lúdie*).

břuch(o) > břich(o)

čuch > čich

kožuch > kožich

pľúčě > plícě

našu kašu > naši kaši

kupuju > kupuji

mažú > maží

prac’uješ > praciješ

Některé výsledky byly odstraněny následujícím morfologickým vývojem, např. u sloves 3. třídy s kořenovou souhláskou zakončenou na měkký konsonant bylo již v 15. stol. *i* nahrazeno *u* (*praciješ* → *pracuješ*). Podobně byla nahrazena koncovka 1. os. sg. *-i* a 3. os. pl. *-í*: *kupuji* → *kupuju*, *maží* → *mažou*.

Její výsledky vedly k nářeční diferenciaci češtiny, neboť směrem na východ její intenzita slábne (ve českomoravských dialektech není provedena v některých koncovkách: *našu kašu*, *přes ulicu*, ve středomoravských, východomoravských a moravskoslezských absentují její výsledky také uprostřed slova *břuch/břoch*, *čuch/čoch*).

Přehláska *’o > ě* má mnohem menší rozsah než přehláska *’u > i*, což souvisí s tím, že ve stč. není mnoho případů, v nichž by se *o* nacházelo po měkké souhlásce (v tomto fonologickém kontextu totiž podleho přehlásce *’o > e* již v psl. období). Všechny případy se realizují na hranici mezi morfy.

oráčovi > *oráčěvi*
oráčóm > *oráčěm*
koňóm > *koněm*
mořóm > *mořěm*
Judášovi > *Judášěvi*
kráľovic > *kráľevic*
bičovati > *bičěvati*
noc'ovati > *nocěvati*

Výsledky přehlásky 'o > ě byly zřejmě teritoriálně omezené. Navíc byly v drtivé většině případů nahrazeny původními formami na základě unifikčního procesu sjednocujícího podobu afixů: *oráčěvi* → *oráčovi*, *oráciem* → *oráčóm* (→ *oráčům*), *Judášěvi* → *Jidášovi*, *bičěvati* → *bičovati*. Jen v některých případech zůstaly výsledky přehlásky zachovány: *koniem* (*koním*), *mořiem* (*mořím*).

Vývoj ě

Již v předchozích oddílech bylo řečeno, že v důsledku historické depalatalizace došlo k zániku ě (jať) – distribuce ě byla spjata s palatalizovanými konsonanty, a tak jakmile tyto konsonanty zanikly, ztratilo ě svůj fonologický kontext: k jeho zániku došlo ve 2. pol. 14. stol.

Již výše jsme zmínili, že jať mělo diftongický charakter: bylo tvořeno velmi slabou počáteční diftongickou *i*-ovou složkou a dominantní vokalickou složkou *e*-ovou.

Vývoj ě se lišil podle samohláskové délky:

1. Krátké ě:

Krátké ě se ztotožnilo s *e*. Tento proces se realizoval dvěma způsoby:

- po labiálách tak, že se z *i*-ové složky stal samostatný foném *j* (tzv. vydělení jotace³⁴): *věrnosť* > *vjernosť*, *běhati* > *bjehati*, *město* > *mjesto*;
- po ostatních konsonantech *i*-ová složka zanikla (tzv. zánik jotace): *cěsta* > *cesta*, *řěka* > *řeka*, *sě* > *se*.

V některých českých dialektech (zejména severovýchodočeských) došlo k zániku jotace po labiálách: *město* > *mesto*, *pět* > *pet*. Projevy této změny lze sledovat také v některých stč. památkách: *človek*, *meděný*, *vecě*.

34 Tyto případy bychom mohli chápat jako případy zachování asynchronní výslovnosti palatalizovanosti předchozího konsonantu (viz výše).

2. Dlouhé ě:

U dlouhého *ě* se vydělila a emancipovala *i*-ová složka, čímž se posílil jeho diftongický charakter (hovoří se o tzv. rozvinutí jotace): *běda* > *bĭeda*, *měra* > *mĭera*, *věra* > *vĭera*.

Ve stč. památkách se však objevují také podoby, které jsou výsledkem zániku jotace: *césař*, *vzěti*, *hřechov*.

Poznámka o fonologické platnosti, grafice a transkripci *ě*:

Jak již bylo řečeno, *ě* mělo diftongický charakter, jeho artikulaci bychom si tedy mohli představit následovně: krátké *ě* jako [’e], dlouhé *ě* [’é].

Z fonologického hlediska mělo *ě* status předního (měkkčího) ’e: pak bychom mohli krátké *ě* interpretovat jako /’e/, dlouhé *ě* jako /’é/.

Grafika *ě* nebyla v grafických systémech stč. ustálená. Zpravidla se značilo kombinací *i*-ových liter s písmenem <e>: <Powiez>, <Lybuffye>, <zreffenie>. Z citovaných dokladů je zřejmé, že ve stč. grafice se obvykle nečinily rozdíly mezi dlouhým a krátkým *ě*, až na několik rukopisů, které se snažily dlouhé *ě* graficky rozlišit pomocí spřežek <iě>, <iee>, <ye>, <yie>, později <ije>: <muziee>, <bratrfije>:

Při transkripci stč. textů přepisujeme krátké *ě* jako <ě> a dlouhé jako <ie>: <Powiez> → *Pověz*, <Lybuffye> → *Libušě*, <zreffenie> → *zhřešení*, <muziee> → *mužie*, <neymyel> → *nejměl*, <bratrfije> → *bratřie*.

V této učebnici používáme pro záznam dlouhého *ě* ve vlastním výkladu symbolu <ě̄>.

Nvč. písmeno <ě> nelze ztotožňovat se stč. fonémem /’é/. V nové češtině jde o grafém, který má trojí zvukovou hodnotu:

- [je]: *oběd* [objed];
- [’e] : *tělo* [telo];
- [ňe]: *měsíc* [mňesíc].

Vývoj opozice *y-i*

Jak již bylo řečeno ve výkladu o pč. fonologickém systému, distribuce *y-i* se řídila palatalizovaností (v případě *i*), anebo tvrdostí (v případě *y*) předchozího konsonantu, a tak lze obě hlásky na prahu historické depalatalizace považovat za alofony *i*-ového fonému. V rámci procesu historické depalatalizace se však jejich status změnil. Po depalatalizaci palatalizovaných ostrý sykavek, došlo ke změně *i* > *y*: *c’iz’í* > *cyzý*, *voz’ík* > *vozyk*, kdežto po depalatalizaci měkkých labiál se zpočátku zachovával původní distribuce *i-y* (*pivo* - *pyšný*). Tímto způsobem se z pozičních alofonů *y-i* vytvořily dva samostatné fonémy, a to zejména zásluhou *i*, které se mohlo nacházet jak po měkkých, tak také tvrdých konsonantech.

Nicméně po završení historické depalatalizace (na začátku 15. století), v jejímž rámci zanikla většina palatalizovaných souhlásek, ztratily tyto dva *i*-ové fonémy své přirozené distribuční protějšky. A tak v těch útvarech češtiny, ve kterých se důsledně prosadila historická depalatalizace, došlo k zániku tvrdého *y* (během 15. stol.):

1. *y* se ztotožnilo s měkkým *i* - ve spisovné češtině nebo jižní části východomoravských dialektů, v případě měkkého *i* také ve většině českých dialektů v užším smyslu;
2. *y* se ve středomoravských dialektech změnilo v *ę*: *ryby* > *řębę*;
3. *y* se na větší části českého jazyka diftongizovalo v *ej*, ve středomoravských dialektech pak v *é*: *dobry* > *dobrej* > *dobré* (viz níže).

Vývoj *r, l* sonans

U původních (tj. zděděných z psl.) slabikotvorných likvid se až do konce 14. století vyskytoval neurčitý, tzv. průvodní vokál. O tomto vokalickém komponentu doprovázejícím slabikotvorné likvidy svědčí stč. grafika, v níž je tento vokál někdy reflektován různými vokalickými grafémy *y, i, u, e*, a to před nebo za likvidou: *Birido, brido (Brdo), pylny (plný), naplynyŕŕ (naplníš), mulczie (mlčie)*.

Některé průvodní vokály se proměnily v plné vokály, které se ustálily v pozici za slabikotvornou likvidou:

- tvrdé slabikotvorné *l* se změnilo v *lu*: *člŕn > člun, dlŕhý > dluhý, žlŕtý > žlutý* (během 12. stol.);
- skupina *čř, žř > čer, žer*: *čřt > čert, čřvený > červený, žřd > žerď, žřnov > žernov* (do konce 14. stol.).

Pč. slabikotvorné likvidy byly tvrdé nebo měkké, krátké nebo dlouhé. Korelace kvantity zanikla u likvid velmi brzy, a to již ve 12. stol. (po změně *l̥ > lu*), a tak zůstala zachována pouze korelace kvantity: *vřk - *vřčä, *vřgu - *vřci*. Korelace kvantity zanikla na přelomu 14. a 15. stol. (v počátcích diakritického pravopisu se dlouhá slabikotvorná likvida někdy označovala čárkou).

Průvodní vokály nebo plné ústní vokály se u slabikotvorných likvid vyskytují v okrajových dialektech, jak ukazují jihozápadočeské *stirnad*, severovýchodočeské *Kerkonoše* a lašské *šyrp*. Mezi slabikotvornými a neslabikotvornými likvidami se někdy mohl činit rozdíl: např. v *Legendě o svatém Prokopovi* se slabikotvorné likvidy značí geminovaně, zatímco neslabikotvorné jednoduše: *<pllny>*, *<mllicziece>*.

Vývoj neslabičných sonant (tzv. pobočných slabik)

V důsledku zániku a vokalizace jerů se některé původně neslabičné sonanty *r l m n j* ocitly v souhláskové skupině, resp. ve fonologickém kontextu podobném slabice (tradicičně se tyto souhláskové skupiny interpretují jako tzv. pobočné slabiky). V těchto pozicích však sonanty slabiku netvořily, což napovídají stč. a střč. veršované památky s pevným počtem slabik ve verši (v kancionálech jednoty bratrské bývá neslabičná deklamace těchto slabik signalizována obloučkem). Tyto likvidy se v češtině vyvíjely rozličným způsobem, v jednotlivých typech pozic a také v rozličných časových etapách (jejich vývoj se v zásadě realizoval v rozmezí 14. a 16. stol., s těžištěm ve 14. století). Zjednodušeně lze říci, že vývoj pobočných slabik se mohl odvíjet podle následujících scénářů:

1. Neslabičná sonora zůstala zachována (pouze v iniciální slovní pozici):³⁵ *jmění, jsem, lháti, rty, mdlý*.
2. Neslabičná sonora zanikla: *jablko > japko, jmám > mám, jsem > sem, nesl > nes*.

35 Pro zjednodušení budeme neslabičnou sonantu označovat tučným řezem písma.

3. Vedle sonory se ustálil vokál: *bidlko* > *bidélko*, *básn* > *báseň*, *sestr* > *sester*, *nesl* > *nesět* (nářeční), *sedm* > *sedum*.
4. Zanikla souhláska oddělující sonoru od zbytku slabiky: *sedlka* > *selka*, *tkadlcě* > *tkalce*
5. Z neslabičné sonory se stala slabičná: *bratr* > *bratř*, *krve* > *křve*, *nesl* > *nesl̥*, *sedm* > *sedm̥*.

Samohlásková kvantita

Patří k nejméně prozkoumaným oblastem ve vývoji češtiny; zvláště omezující je to, že ve starších vývojových fázích byla označována nepravidelně, takže obraz staročeských poměrů (tím méně pračeských), není bezpečný. Toto gnozeologické omezení negativně zesiluje jednak to, že původ pračeské kvantity není bezpečně znám, jednak to, že řada jevů vznikla v různých časových fázích a často zasáhla jen část jazykového území.

Zdroje původní pračeské kvantity:

1. Pokračování původní praslovanské kvantity: v určitých pozicích nenastalo pozdně praslovanské krácení. Kvantita zůstala zachována:
  - a) ve slovech dvojslabičných před přízvukem: *král*, *býk*, *sloup*, *tráva*, *víno*, *chvála*, *líce*, *tlouci*, *žítí*;
  - b) ve slovech trojslabičných před vnitřní přízvučnou slabikou: *národ* (< **na'rodǫ*), *zákon* (< **za'konǫ*), *východ (< **vy'chodǫ*);
  - c) ve slovech dvojslabičných s intonací akutovou: *dým*, *sýr*, *ráj*, *vrána*, *břieza*, *sláma*, *jáma*, *múcha*, *býti*, *dáti*, *píti*, směrem na východ však přibývá zkrácených případů: *moravské dym*, *březa*, *jama*, *mucha*.
2. Kvantita se vyvinula ve slabikách pod intonací novoakutovou. Novoakutová intonace vznikla v pozdně praslovanském období na místě intonace původně cirkumflexové nebo tam, kde byly dříve slabiky krátké (tyto změny intonace se nazývají metatonie). Metatonii vyvolaly změny v slabičném skladu slova (způsobené derivací nebo zánikem jerů) – někteří autoři soudí, že se podobně vyvinula ze staré intonace akutové intonace novocirkumflexová).
Intonace novoakutová se vyvinula v těchto případech (citujeme jen některé případy):
  - a) genitiv plurálu: stč. *synove* – *synóv*, *noha* – *nóh*, *hora* – *hór*, *slovo* – *slóv* (v jiných případech se ovšem vyvinula intonace novocirkumflexová, z níž vzešla krátkost slabiky: *vrána* – *vran*, *léto* – *let*, *játra* – *jater*, *dielo* – *děl*);
  - b) nominativ singuláru maskulin a feminin zakončený na -ǫ a -ǫ (zde nelze v češtině dost dobře odlišit novoakut od náhradního dloužení): *bóh* – *boha*, *dvór* – *dvora*, *sól* – *solí*;
  - c) po zániku slabých jerů ve víceslabičných slovech, zejména se sufixy **-akǫ*, **-ačǫ*, **-ikǫ*, **-ařǫ*, **-avǫ*, **-unǫ*: *novák*, *koláč*, *hospodář*, *učedník*, *klobúk*; dále pak před sufixy **-ǫkǫ*, **-ǫka*, **-ǫko*: *hrad* – *hrádek*, *pět* – *pátek*, *hlava* – *hlávka*, *hora* – *hórka*

(naopak v jiných případech vznikl nový cirkumflex: *dům* – *domek*, *rána* – *ranka*, *kráva* – *kravka*);

d) v participiu *l*-ovém, kde přešel přízvuk z koncového jeru na předcházející slabiku: stč. *móhl*, *róstl*; zůstalo uchováno především v moravských dialektech: *védl*, *nésl* slezkočeské *nis* (*n'és* > *n'és* > *nís* > *nis*).

3. Kvantita vznikla kontrakcí (tato kvantita je nejpevnější): viz výše.

4. Se zánikem jerů je spjata tzv. náhradní dloužení (v češtině je jen velmi těžko odlišitelné od kvantity vznikly z novoakutové intonace – viz výše): *dóm* – *domu*, *dól* – *dolu*, *vóz* – *vozu*.

5. V určitých specifických pozicích vzniká tzv. sekundární dloužení: ve stč. textech se např. objevují doklady takového dloužení po předložkách či předponách: *v oči* > *vóči*, *v obec* > *vóbec*, *k ápoštolóm* nebo před *j*: *nájde*, *tájny*.

Pračeské kvantitativní poměry se pak během historického vývoje poměrně hojně a pronikavě proměnily, a to na základě a) morfofonologického zobecnění jednotlivých pravidel (dloužení – krácení u deminutiv *most* – *můstek* X *dům* – *domek*), b) analogického vyrovnávání v rámci paradigmatu (morfologického či slovtvorného – sg. nom. *ryba*, gen. *ryby*, dat. *rybě*... X sg. instr. *rybú*, pl. gen. *ryb*, dat. *rybám*... > *ryba*, *ryby*, *rybě*, *rybou*...) a vlivem různých fonologických či fonetických změn (zánik kvantity v slezskočeských dialektech, fonologizace krácení *i* a *ú* v středomoravských dialektech, dloužení *o* před *j* a *ň* v dialektech východomoravských apod.).

V poslední době se objevují analýzy, jejichž autoři tvrdí, že metatonie ovlivnila kvantitu neodvozených slov, zatímco při derivaci je její vliv přeceněn (Šaur, Scheer). Místo toho se snaží najít „rytmický zákon“, podle něž se řídila: podobně jako v semitských jazycích i v češtině (staré) se mohlo při derivaci uplatnit templatické pravidlo: např. iterativa (odvozená sufixy *-ě-*, *-a-*, *-ova-*) mají „vážit“ tři móry, tento požadavek se týká jen součtu váhy kořenného a tematického vokálu: *píjet*, *-hlížet*, *skákat*, *-žřít* X *-chvalovat*, *-měšovat*).

Vývoj *f*

Psl. a pč. nedisponovaly samostatným fonémem */f/*, pouze znaly hlásku *[f]*, která se objevovala na místě skupiny *pv*: *úpvati* > *úpfati* > *úfati*. Absence fonému */f/* v nejstarších fázích češtiny naznačují nejstarší přejímky z němčiny a latiny, v nichž se na místě německého *f* vyskytuje jiná příbuzná stč. labiála:

něm. *fasant* – *bažant*

něm. *bischof* – *biskup*

lat. *firmare* – *biřmovati*

Postupné prosazování asimilace znělosti, jejímž působením se *f* stávalo poziční neznělou variantou *w*, a externí vliv němčiny na češtinu v jazykově smíšených oblastech česko-německých vedly ke vzniku samostatného fonému */f/* ve staré češtině (ve 13. století).

Protetické a hiátové hlásky

Jestliže se ve fonologickém řetězci vyskytnou vedle sebe dvě samohlásky, vzniká kontext, v němž 1. se mohou objevit na švu mezi oběma vokály hiatické hlásky (v nč. <Maria > X [Marija]), 2. ze dvou slabik vzniká slabika jedna: tento proces se nazývá synizeze a je pro něj příznačné to, že se jedna ze samohlásek změní na souhlásku, event. diftongický komponent (v nč. <Maria> [Marja]).

Jako hiatické hlásky lze také interpretovat hlásky protetické, které se tvoří tehdy, jestliže slovo začínající samohláskou následuje ve fonologickém řetězci za slovem končícím samohláskou.

Z psl. zdělila čeština protetické hlásky *v-* (*ūdra > *vydra*) a *j-* (psl. *jestv X lat. *est*).

K nejstarším českým protetickým hláskám patří *j*, jehož rozšíření nepokrývá celé české jazykové území, srov. např.:

jídlo X *idlo*³⁶

jim X *im*

jiskra X *iskra*

jíti X *íti*

Vedle toho se v češtině vyskytuje velmi starobylé protetické *h-*, které má od počátku patrně územní omezení (dialektologickým výzkumem bylo zachyceno v jihozápadočeských dialektech a v části dialektů středomoravských). Ojediněle proniká protetické *h-* také do staročeských památek. Tato protetická hláska se objevuje před všemi samohláskami, a dokonce také před sonantami *r*, *l*, *n*:

ale > *hale*

almara > *halmara*

i > *hi*

roh > *hroh*

řeže > *hřeže*

ukáže > *hukáže*

Od 14. století se ve staročeských památkách ojediněle objevuje protetické *v-*. Jeho výskyt je vždy vázán na pozici před iniciálním *o-*. V průběhu 15. stol. jeho rozšíření pozvolna vzrůstá, přičemž kulminuje v 16. stol. Standardní čeština 17. a 18. stol. protetické *v-* nakonec přijímá jako variantu stylově podmíněnou: vyskytuje se zpravidla v textech nižšího stylu. Moderní spisovná čeština protetické *v-* striktně odmítá.

Protetické *v-* se rozšířilo na drtivé většině českého jazykového území: téměř úplně v českých nářečích v užším smyslu (s výjimkou doudlebských dialektů) a v části středomoravských dialektů (pochopitelně se jeho šíření obtížně prosazuje tam, kde je již etablováno protetické *h-*).

³⁶ Tato podoba je mladšího data, vznikla až ve 14. stol.

obilí > *vobilí*
osel > *vosel*
orat > *vorat*
okno > *vokno*

Změny v proudu řeči

Jde o změny, které plynou z bezprostředního kontaktu jistých fonémů anebo z pozice, kterou daný foném zaujímá ve slově:

Metateze

S výjimkou psl. metateze likvid jde o sporadickou změnu, kterou jsou obvykle reorganizovány souhláskové skupiny:

*kvǔbtǫ > *ktvu*, *kvetu*³⁷
inhed > *ihned*
povraz > *provaz*
malženstvo > *manželstvo*
mĥla > *mlha*

Kontrakce (stahování)

Jestliže pomineme pračeskou kontrakci (viz tam), projevují se případy kontrakce jen sporadicky (většinou jako výsledek snahy odstranit hiát):

a on, *a ona*, *a ono* > *an*, *ana*, *ano*
Joachym > *Jáchym*
na ony > *nany*
na obě > *nábě*

Synizeze (viz výše)

douǫfati > *douǫfati*
Ovidius > *Ovidjuš*
Bohuše > *Bouše*

Apokopa (zánik koncových samohlásek)

K této změně je náchylné zejména finální *-i*:

nesi > *nes*
raději > *raděj*
trpěci > *trpěc*

37 Nč. *kvetu* vzniklo z kořenové podoby, která se ustanovila v participiu *l-ovém*: *kvǔbtǫ.

Apokopa se projevuje také u zájmených příslovčí končících na *-o* (mezistupněm je mnohdy *-e*):

kako > *kake* > *kak*

sěmo > *sem*

tamo > *tame* > *tam*

tako > *take* > *tak*

Ojediněle se lze setkat se zánikem jiných finálních samohlásek, které jsou součástí afixů:

bieše > *bieš*

jednoho > *jednoh*

toho > *toh*

déle > *dél*

viece > *víc*

Artikulační asimilace

Dvě bezprostředně související souhlásky se artikulačně sblíží.

Asimilace způsobu artikulace

<i>dš</i> > <i>dč</i>	<i>nadženie</i>	>	<i>nadženie</i>
<i>ds</i> > <i>dc</i>	<i>dvadsęti</i>	>	<i>dvadcęti</i>
<i>chc</i> > <i>kt</i>	<i>chci</i>	>	<i>kci</i>
<i>cht</i> > <i>kt</i>	<i>chtęł</i>	>	<i>ktel</i>

Asimilace místa artikulace

<i>dc</i> > <i>c</i>	<i>dvadcęti</i>	>	<i>dvacęti</i>
<i>mj</i> > <i>mň</i>	<i>mjesíc</i>	>	<i>mňęsíc</i>
<i>čs</i> > <i>c</i>	<i>ničs</i>	>	<i>nic</i>
<i>sč</i> > <i>šč</i>	<i>sčestie</i>	>	<i>ščestie</i>
<i>šs</i> > <i>s</i>	<i>čęšký</i>	>	<i>čęský</i>
<i>zš</i> > <i>žš</i>	<i>nalezši</i>	>	<i>nalezši</i>

Zjednodušování souhláskových skupin

<i>dd > d</i>	<i>paddesát</i> ³⁸	>	<i>padesát</i>
<i>kk > k</i>	<i>měkký</i>	>	<i>měký</i>
<i>nn > n</i>	<i>Anna</i>	>	<i>Ana</i>
<i>ss > s</i>	<i>s světa</i>	>	<i>světa</i>
<i>šš > š</i>	<i>vyšší</i>	>	<i>vyšší</i>

Zánik souhlásky v souhláskové skupině

<i>kd > d</i>	<i>když</i>	>	<i>dyž</i>
<i>kt > k</i>	<i>který</i>	>	<i>kery</i>
<i>šč > č</i>	<i>děšč</i>	>	<i>děč</i>
<i>stl > sl</i>	<i>stlúp</i>	>	<i>slúp</i>
<i>stsk > s</i>	<i>mětské</i>	>	<i>měské</i>
<i>tk > k</i>	<i>tkadlec</i>	>	<i>kadlec</i>

Vkladné samohlásky

Ve stč. textech se ojediněle objevuje v souhláskových skupinách vkladné *i*: *čstíti* (<*chistiti*>), *čsti* (<*chyfti*>), *řka* (<*řyka*>).

U neslabičné předložky *k* se vytvořilo vkladné *u* (v pozici před labiálami): *ku boju*, *ku podlazě*, *ku vidění*.

Vkladné souhlásky

V souhláskové skupině obsahující *r* (ř), *l*, *n*, se vytvořil konsonant *t* nebo *d* (podle toho, jestli byl předchozí konsonant znělý nebo neznělý):

<i>cn > ctn</i>	<i>mocný</i>	>	<i>moctný</i>
<i>sn > stn</i>	<i>tělesně</i>	>	<i>tělestně</i>
<i>nr > ndr</i>	<i>Kunrátovi</i>	>	<i>Kundrátovi</i>
<i>sř > stř</i>	<i>sředa</i>	>	<i>středa</i>

Disimilační změny

Z hlediska celkového vývoje češtiny, zejména jejího nářečního štěpení, zaujímá mezi disimilačními změnami zvlášť významné postavení změna *šč > šř*. Nejstarší doklady této disimilace pocházejí ze 14. stol., avšak její hlavní průběh lze klást do stol. 15. Disi-

³⁸ Forma vzniklá asimilací z *patdesát*.

milace proběhla ve spisovné češtině a na území českých dialektů v užším smyslu, kdežto v moravských dialektech se neprosadila, dokonce ani nezasáhla jihovýchodočeské (česko-moravské) přechodné dialekty:

ješče > ještě

ščestí > štěstí

na púšči > na poušti

S touto změnou je paralelní změna *ždž > žď*:

ždžár > žďár

Po provedení disimilace *šč > št* proběhlo v 15. stol. následně ve skupině *šť* ztvrdnutí *t* v pozici před konsonantem (někdy se tato změna nazývá 2. historickou depalatalizací):

pištce > pištce

šťkáti > štkáti

šťvátí > štvátí

Jestliže se neslabičná předložka *w* vyskytla před labiálou, změnila se na *u*:

w město > u město

w Prahu > u Prahu

w wodu > u wodu

Výsledky této změny byly však odstraněny v 15. stol., tj. v době, kdy se bilabiální *w* změnilo ve *v* labiodentální.

Další případy disimilace jsou spíše sporadické:

<i>čč > čť</i>	<i>plaččivý</i>	>	<i>plačtivý</i>
<i>čšč > čť</i>	<i>řečščí</i>	>	<i>řečťí</i>
<i>čř > tř</i>	<i>čřieví</i>	>	<i>třeví, střevíc³⁹</i>
<i>čt > št</i>	<i>čtyřé</i>	>	<i>štyřé</i>
<i>dc > ds</i>	<i>rádcě</i>	>	<i>rádsě</i>
<i>kt > cht</i>	<i>oktáb</i>	>	<i>ochtáb</i>
<i>sch > sk</i>	<i>schovati</i>	>	<i>skovat</i>
<i>tc > ts</i>	<i>v smutcě</i>	>	<i>v smutsě</i>
<i>tč > tš</i>	<i>otče</i>	>	<i>otše</i>
<i>žč > žt</i>	<i>nebožčík</i>	>	<i>nebožtík</i>

39 Nově vzniklé *tř* se začalo mísit se skupinou *str/stř*, ve které se *t* vytvořilo jako přechodový konsonant (viz výše), a podléhalo proto analogické změně *tř > stř*.

Změny *dc > ds*, *tc > ts* a *tč > tš* jsou patrně nářeční (podobné formy jsou známy z jihočeských a středomoravských dialektů; jsou doloženy jen v *Legendě o sv. Kateřině*). Podobně mají nářeční zázemí jiné ve stč. zřídka doložené disimilace sykavek (známé z jihočeských dialektů):

<i>šš > jš</i>	<i>najkraššieho</i>	>	<i>najkrajšieho</i>
<i>žš > jš</i>	<i>najslažší</i>	>	<i>najslajší</i>
<i>žž > jž</i>	<i>zažžen</i>	>	<i>zajžen</i>

Zánik koncového *w*

Jako artikulační změnu lze vysvětlit také zánik koncového *w* v gen. pl. anebo nom. sg. m. posesivních adjektiv *bratruow > bratruo*. Po diftongizaci *ó > uo* se ve slabice vyskytovala dvě neslabičná *u*, což představovalo mimořádné nároky na artikulaci takové slabiky (fakticky šlo o triftong), a tak koncové *w* zaniklo.

Asimilace a neutralizace znělosti

Po zániku jerů se nově vytvořila celá řada souhláskových skupin, jejichž členy se lišily znělostí. V průběhu vývoje češtiny se postupně ustálilo dominantní pravidlo znělostní asimilace, jemuž podléhají jen souhlásky tvořící znělostní páry. Znělostní asimilace je převážně regresivní, tj. znělost/neznělost iniciální souhlásky se mění podle neznělosti/znělosti souhlásky následující. Toto pravidlo se definitivně ustálilo až v průběhu 14. století, jak svědčí změna psaní některých slov:

dchoř > tchoř

čbán > džbán

kde > gde

sde > zde

V případě, že se znělá párová souhláska nachází na konci slova před pauzou, mění se na neznělou. Tuto změnu nazýváme neutralizace znělosti. Neutralizace znělosti se ustálila až na konci 14. stol. (soudě podle grafiky stč. památek):

dub > dub

knih > knich

pstruh > pstruch

vrah > vrach

Fakt, že se po zániku jerů původní podoba znělých/neznělých konsonantů navzdory asimilaci a neutralizaci často udržela až do 14. století, je zpravidla interpretován (podle J. Vachka) jako výsledek protikladu napjatosti/nenapjatosti konsonantu: na rozdíl od nové češtiny si párové znělostní konsonanty podléhající asimilaci nebo

neutralizaci udržely (podobně jako v angličtině) svůj původní rys napjatosti/nenapjatosti (v současné češtině neznělé = napjaté X znělé = nenapjaté konsonanty). Tento původní rys napjatosti/nenapjatosti ztratily konsonanty vystavené asimilaci nebo neutralizaci znělosti až v průběhu 14. stol. (tj. předpokládá se, že asimilace se prosadila mnohem dříve než ve 14. stol., ale že rozdíl mezi konsonanty do 14. stol. plynul z rozdílu v napjatosti).

U některých slov nebyl už původ souhláskových skupin interpretovatelný, a proto se v grafice ustálila jejich podoba asimilovaná: *džbán*, *zde*, *vždy* atd. Naopak u slov, jejichž vnitřní struktura stále interpretovatelná je, se psaní ustálilo podle etymologie:

kde [gde] – *kam*, *kudy*
ovšem [ofšem] – *veškerý*
knih [knich] – *kniha*
vrah [vrach] – *vraha*

Některé fonémy vyvolávají neočekávaný způsob asimilace znělosti:

- /v/ podléhá asimilaci, ale samo ji nezpůsobuje: *svůj*, *tvůj* X *ovšem* [ofšem], *včera* [fčera]; v moravskoslezských a jihočeských dialektech však /v/ podléhá progresivní asimilaci: [sfuj], [tvuj]; v tomto případě jde o důsledné uplatnění vlastnosti /v/ podléhat asimilaci znělosti;
- /h/ je při asimilaci vždy pravidelné, ale ve skupině *sh* podléhá buď regresivní asimilaci [zh] (na Moravě), anebo asimilaci progresivní [sch] (v Čechách): [zhoda] X [schoda], [na zhledanou] X [na schledanou],
- /ř/ se vždy přizpůsobuje sousedící souhláске (ať předcházející nebo následující): *tři* [tři], *dři* [dři], *spařka* [spařka], *pařba* [pařba].

Jak vidno, část těchto nepravidelností je podmíněna nářečně. Na území českého národního jazyka existují také další difference v asimilaci. Např. na Moravě se vyskytuje ta zvláštnost, že asimilaci neznělé souhlásky na znělou způsobují jedinečné souhlásky *r*, *l*, *m*, *n* a hiát: [zme], [g Aničce]. Zejména ve východních Čechách se vyskytuje zachování znělé souhlásky na konci slova před pauzou (zpravidla doprovázený neurčitým vokálem ə): *dubə*, *sníhə*, *sousedə*.

Přízvuk

Staročeský přízvuk je podobně jako novočeský pevně spjat s první slabikou ve větě (zřejmě od 12. stol., event. od stol. 13.). Tato pozice přízvuku se však vyvinula sekundárně, neboť pro psl. předpokládáme přízvuk volný (mohl se objevit na kterékoli slabice ve slově). Mechanismus této změny není zcela zřejmý, neboť moravskoslezské dialekty se vyznačují podobně jako polština přízvukem na předposlední slabice (tzv. penultimě).

A tak není jisté, zdali u slov tvořených třemi a více slabikami nekolísal přízvuk mezi předposlední, nebo první slabikou (jisté svědectví o této původní nevyhraněnosti poskytují kromě moravskoslezských dialektů také jihočeské dialekty s melodickým průběhem zvýrazňujícím předposlední slabiku).

FONOLOGICKÝ SYSTÉM ČEŠTINY 15. STOLETÍ

Fonologický systém češtiny 15. století byl poznamenán sérií změn, které byly popsány v předchozí kapitole. Jejich společným jmenovatelem byla v drtivé většině případů historická depalatalizace: proměnila nejen inventář fonémů, ale také jejich vzájemné vztahy.

Vokální systém byl zbaven většiny měkkostních opozic, což vedlo jednak k jeho zjednodušení, jednak k osamostatnění *y* jako samostatného fonému (a nikoli poziční varianty *i*). Vokální systém také disponoval stoupavým diftongem *ie*, který vznikl posílením *i*-ové složky u dlouhého *jať*. V tomto okamžiku nastává začátek procesu, který vedl k odlišnému vývoji systému krátkých a dlouhých vokálů.

Krátké vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>
středové	<i>e</i>	<i>ie</i>	<i>o</i>
nízké		<i>a</i>	

Dlouhé vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>í</i>	<i>ý</i>	<i>ú</i>
středové	<i>é</i>	<i>ie</i>	<i>ó</i>
nízké		<i>á</i>	

Kromě toho čeština 15. stol. disponovala slabikotvornými likvidami *l*, *r*, které zčásti navazovaly na starobylé psl. slabikotvorné likvidy, zčásti se vytvořily z tzv. pobočných slabik (viz tam). Nadto se v češtině 15. stol. vyskytovalo slabikotvorné *ŋ*, *ŋ*, které však mělo podobně jako v nč. periferní charakter, neboť bylo lexikalizované ve slovech *sedm*, *osm*.

Podobně jako vokální systém se také konsonantický systém výrazně zjednodušil: zejména ztratil většinu palatalizovaných vokálů. Od 15. stol. má čeština již pouze čtyři skutečně (nikoli pravopisně) měkké vokály: *ť*, *ň*, *ď*, *j*.

Kosnonantický systém

místo artikulace			labiály	alveoláry		palatály	veláry	laryngály
způsob artikulace								
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p</i>		<i>t</i>		<i>t'</i>	<i>k</i>
		znělé	<i>b</i>		<i>d</i>		<i>d'</i>	(<i>g</i>)
	nazální		<i>m</i>		<i>n</i>		<i>ň</i>	
semiokluzívy		neznělé			<i>c</i>	<i>č</i>		
		znělé						
konstriktivy		neznělé		(<i>f</i>)	<i>s</i>	<i>š</i>		<i>ch</i>
		znělé	<i>w</i>		<i>z</i>	<i>ž</i>		<i>h</i>
	laterální				<i>l</i>			
	vibranty				<i>r</i>			
	aproximanty						<i>j</i>	

Jak je z tabulky patrné, v tomto období základní korelační řadu tvořila opozice znělosti. Pro toto období předpokládáme ještě existenci /w/. V tabulce je také zaznamenán foném /f/, který se začal ustalovat ve stročeském fonologickém systému 14. století, a to jednak na základě česko-německého jazykového kontaktu, jednak na základě působení asimilace a neutralizace znělosti (neznělá varianta *w*). Z podobných důvodů rekonstruujeme pro češtinu 15. století také existenci fonému /g/ (jednak znělostní protějšek *k*, jednak foném, jehož existenci posiloval česko-německý jazykový kontakt).

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD 15. STOLETÍ

Diftongizace *ó* > *uo*

Do souvislosti s rozvinutím jotace u dlouhého *ě* > *je* se zpravidla klade velmi podobná změna zadního vokálu *ó* > *uo*.⁴⁰ Nejstarší doklady této změny jsou známy z textů pocházejících ze začátku 14. stol., hlavní vrchol této změny je však nutno klást na přelom 14. a 15. stol. Tato změna se realizuje pouze u dlouhého *ó*:

bóh > *buoh*

dóm > *duom*

vóči > *vuoči*

svój > *svuoj*

Ve stč. textech se sice objevují nemnohé doklady diftongizace krátkého *o*, nicméně v dalším vývoji jsou zcela odstraněny:

boha > *buoha*

kostel > *kuostel*

mohu > *muohu*

jako > *jakuo*

Se změnami *ě* > *je* a *ó* > *uo* nastává ve vývoji českého fonologického systému důležitý předěl: po jejich prosazení se systém krátkých a dlouhých vokálů vyvíjí odděleně.

Diftongizace *ý* > *eĭ*

Tato změna zasáhla pouze tvrdé dlouhé *ý* (o vývoji krátkého *y* viz výše). První doklady⁴¹ diftongizace se objevují v textech z konce 14. století, v průběhu 15. století příkladů přibývá, a tak lze usuzovat, že v tomto období se tato změna prosazuje s nejvyšší silou. Diftongizaci *ý* > *eĭ* lze chápat jako důsledek historické depalatalizace.

Diftongizace *ý* v klesavý diftong proběhla ve dvou fázích:

1. Nejprve vznikl diftong *eĭ* obsahující neurčitý střední a středový vokál, který byl blízký fonému *e*. Na tuto fázi změny ukazuje grafika pramenů z 15. stol. v nichž se *eĭ*⁴² mnohdy zapisuje jako *aj*: <*nebayway*> *nebeĭveĭ*, <*maydlo*>, <*mlayn*>.⁴³
2. Později (v průběhu 15. století) se prosadila změna tohoto neurčitého vokálu v *e*.
mlýn > *mleĭn* > *mlejn*

40 Tak jako se u vývoje *ě* hovoří o rozvinutí jotace, tak se u změny *ó* > *uo* hovoří o rozvinutí labializace.

41 Nejstarší doklady pocházejí z konce 12. století, jsou však nejisté.

42 Tento první (vokální) komponent by bylo možno chápat jako *a* a celý diftong tedy jako (*aĭ*).

43 Kromě toho se psalo také jako <*ai*>, <*ey*>, <*ei*>, později také jako <*ag*>, <*eg*>.

mýto > mějto > mejto
pýcha > pějcha > pejcha
dobry > dobrej > dobrej

Diftongizace se prosazuje také na místě *í* v té části českých a moravských dialektů, v nichž *í* po *c*, *z*, *s* ztvrdlo *í* > *ý*: (*sítko* > *sýtko* >) *sejtko*, (*vozik* > *vozyk* >) *vozejk*, (*cítit* > *cýtít* >) *cejtit*.

Diftongizace byla provedena v českých nářečích v užším smyslu (snad s výjimkou okrajů jihozápadočeské nářeční skupiny), ve středomoravských dialektech (s následnou monoftongizací v *é*) a v západních okrajových úsecích východomoravských dialektů.

Tato změna se začíná soustavně prosazovat v jazyce psané komunikace až od 20. let 16. století: velmi rychle se šíří v tiscích pražských, zatímco v tiscích provinčních (obvykle moravských) se vyskytuje v menší míře. Také zůstává omezena na památky nižších stylů. Ve srovnání s úžením *é* > *í* nebo protetickým *v-* proniká do spisovného jazyka mnohem rychleji a výrazněji, takže je pražským územ ovlivněn zpočátku i úzus kralický (objevuje se např. v kořenech následujících slov: *prejštití*, *smejšleti*, *stejskati*, *strejc*, *tejkati*, *vejr*). Avšak jazyk vysokého stylu konce 16. století ji reflektoval jen v malé části, a tak byla také v 19. stol. kodifikátory moderní spisovné češtiny odmítnuta.

Diftongizace *ú* > *ou*

Tato změna se realizovala v souvislosti s diftongizací *ý* > *ej*. Obě změny spojuje průběh, chronologie a územní rozšíření (rozdíl je však v míře jejich přijetí moderním spisovným jazykem - viz níže). První, ojedinělé (a ne zcela průkazné) doklady diftongizace se sice objevují v památkách ze 13. století, plnou silou však nastupuje koncem 14. stol., a její hlavní průběh je nutno klást do století 15.

Také tato diftongizace proběhla ve dvou fázích:

1. Na konci 14. století se *ú* diftongizovalo na klesavý diftong *ou̯*⁴⁴, jehož první komponent byl neurčitý, otevřený, blízký fonému /a/, a který se proto zapisoval jako *au*: <*aw*>, <*av*>, <*au*>, <*av*> .
2. V průběhu 15. století se samohláskový komponent ztotožnil s fonémem /o/.
múka > *mou̯ka* > *mouka*
dlúhý > *dlou̯hej* > *dlouhej*
jedú > *jedou̯* > *jedou*
ženú > *ženou̯* > *ženou*

Tato změna proběhla na celém českém jazykovém území, s výjimkou východomoravských, moravskoslezských a snad i okrajových úseků jihomoravských dialektů; v části středomoravských dialektů nastala následně monoftongizace *ou* > *ó*: *mouka* > *móka*.

44 Tento první (vokalický) komponent by bylo možno chápat jako *a* a celý diftong tedy jako (*a*u).

Jak již bylo řečeno, v 15. století se tento diftong zapisoval rozličným způsobem. Nakonec se v pravopisném úzu 16. stol. ustálila podoba *au*, která se držela až do pol. 19. stol., ačkoli je z pramenů zřejmé, že se již v 16. stol. tento diftong vyslovoval jako [ou].

Výskyt *ou* namísto *ú* uprostřed a na konci slova se v spisovné češtině prosadil ve 20. letech 16. stol. Tato změna byla přijata do spisovné češtiny s výjimkou iniciální slabiky, v níž zůstalo zachováno *ú*-. Souvisí to s kolísající kvantitou v počátečních pozicích a nejednoznačnou grafikou (*u*- na začátku slova se tisklo jako <*v*->; tiskárny často neměly literu <*v*-> s čárkou). Tak se v průběhu 2. pol. 19. stol. v této pozici prosadilo, mnohdy na místě *ou*-, *ú*-, a to jako (domnělý) tvar vysokého stylu starší češtiny.

Monoftongizace *je* > *í*

V průběhu 15. stol. začala postupně převažovat první *i*-ová složka stoupavého diftongu *je*. Na konci tohoto století byla v mluveném jazyce završena změnou *je* > *í*. Svědectví o tomto vývoji podává J. Blahoslav, který navrhuje zapisovat diftong *ie* jako *j* s indexovým ^o, tj. <*j*^o>.

bjeda > *bída*

mjera > *míra*

vjera > *víra*

znamenje > *znamení*

V jazyce psané komunikace se monoftongizace *je* > *í* prosazovala se zpožděním. Definitivně byla přijata v 2. pol. 16. stol.: její rozšíření brzdila pravopisná tradice, která velela psát dlouhé *í* diftongického původu jako *ie*.

Tato změna proběhla na téměř celém území českých dialektů: absentuje pouze v malé části slezských dialektů na dnešním území Polska. Výskyt diftongu *ie* v kopaničářských nářečích (na moravsko-slovenském pomezí) lze vysvětlit jako výsledek kolonizace těchto horských oblastí slovenskými osadníky (a tudíž jako výsledek externího jazykového vlivu).

Monoftongizace *uo* > *ú* (<*ú*>)

Společně s monoftongizací *je* > *í* proběhla také monoftongizace *uo* > *ú* (psaného jako <*ú*>). Nejstarší (ojedinělé) doklady pocházejí ze 14. stol., jejich počet se významně zvyšuje ve stol. 15. Podobně jako v předchozím případě i zde lze předpokládat proces, při němž se posilovala první složka diftongu na úkor složky druhé, až nakonec první složka převážila. Za symptom tohoto procesu by mohla být chápána grafika: diftong se zapisoval jako *u* s indexovým ^o, tj. <*ú*>:

b_uoh > *búh*

d_uom > *dúm*

v_uoči > *vúči*

sv_uoj > *svúj*

Uzemní rozvrstvení této změny odpovídá rozšíření *je > í*, absentuje pouze v malé části slezských dialektů na dnešním území Polska a v kopaničářských nářečích, ve kterých je výsledkem externího vlivu slovenštiny na češtinu.

Úžení *é > í*

Nejstarší doklady této změny pocházejí ze 14. stol., ale spíše představují nedokonalý záznam jeho úzké artikulace. Dokladů přibývá teprve v 16. století. Původně akustická změna (dlouhé vokály se artikulují úžeji) byla akcelerována systémovou nerovnovážností (chybějící zadní středový protějšek). Obvykle se uvádí, že proběhla v 16. století, nejpozději v pozici po *l*. Výsledkem bylo měkké neměkkící *í*:

postélka > postílka

čélko > čílko

zelé > zelí

dobrého > dobrímu

Geografický rozsah *é > í* je značný, kromě nářečí českých v užším smyslu a nářečí středomoravských se zčásti vyskytuje v západních okrajových úsecích východomoravských dialektů a po měkkých souhláskách také ve východních částech slezkomoravských dialektů. Tato změna se postupně šířila v památkách 17. a 18. stol. Navzdory značnému územnímu rozšíření nepřijal spisovný jazyk tuto změnu v úplnosti. Uprostřed slova se prosadila poměrně důsledně, zejména po měkkých souhláskách: *čélko > čílko*, *žénka > žínka*, ale také po konsonantech tvrdých: *nébrž > nýbrž*, *smétko > smítko*. Velmi pomalu se prosazovala ve slabice *lé*: *léciti, létati, mléko*. Pomalu se také šířila v koncovkách složené deklinace a deklinace posesivních zájmen: *dobrého > dobrího, dobrému > dobrímu, mé > mí* (v památkách češtiny 17. a 18. stol. byly tyto varianty stylově podmíněny). V koncovkách se změna *é > í* ustálila rychle tam, kde pomohla sjednotit deklinační typy: *znamení – zelé > zelí, prosí – chválé > chválí*. Tento stav v zásadě přijala moderní spisovná čeština, avšak s tím rozdílem, že odmítla výsledky této změny v koncovkách složené deklinace a v některých případech také ve slabice *lé*.

Změna *aj > ej*

V průběhu 15. a 16. stol. se tautosylabická skupina *aj* změnila na *ej*:

najlepší > nejlepší

krajčí > krejčí

házej > házej

Jak ilustrují následující příklady, pro provedení této změny je relevantní pozice ve slabice. Jakmile se daná sekvence *aj* vyskytuje v heterosylabické pozici, změna *aj > ej* neproběhne:

vajce > vejce X vajec
dělaj > dělej X dělají
daj > dej X dají

Původně tato změna proběhla důsledně, což demonstrují následující příklady:

hajný > hejný
tajný > tejný
kraj > krej
prodaj > prodej

U jmenovaných forem tato změna způsobila alternaci *aj ~ ej*. Tyto některé alternace byly v následujícím vývoji odstraněny tendencí k unifikaci zvukové stavby kořene:

hejný X hájiti → hajný
tejný X tajiti → tajný
krej X krájeti → kraj

V případě *prodej – prodaje* vedla kořenová alternace v češtině střední doby ke vzniku dvou paradigmat:

1. *prodej X prodaj*
  2. *prodeje X prodaje*
  3. *prodeji X prodaji*
- ...

Tato změna se interpretuje jako výsledek ztotožnění skupiny *aj* v téžeslabičném postavení s diftongem *ej*, který vznikl i *y*. Tuto změnu umožnily dva faktory: 1. klesavý diftong *ej* měl první vokál otevřený, který byl natolik blízký samohlásce *a*, že v určité fázi vývoje mohly být skupiny *ej* a *aj* chápány jako diftongické, 2. po završení diftongizace *y > ej* byl pro mluvčího 15. a 16. stol. odlišný původ obou skupin stěží interpretovatelný. Tato změna bývala tradičně vykládána jako tzv. zpětná přehláska, která byla podmíněna měkkým *j*. Tzn. že byla chápána jako případ asimilace, resp. akomodace (souhláska ovlivnila kvalitu samohlásky). Avšak absence této změny v heterosylabických pozicích naznačuje, že zde se zpětnou přehláskou počítat nelze.

Změna *w > v*

Jak již bylo mnohokrát uvedeno, staročeské /*w*/ mělo původně bilabiální výslovnost. O jeho bilabiálnosti svědčí jak staročeská grafika (např. slovo *pravda* je psáno jako

<prawuda> nebo <prauwda>), tak také častá disimilace neslabičné předložky *w* v pozici před labiálami: *w Praha* > *u Praha*.

V průběhu 15. stol. se bilabiální artikulace *w* změnila na labiodentální: *w* > *v*. Zbytky původní bilabiálnosti *w* zůstaly zachovány v severovýchodočeských dialektech, kde se *v* v pozici na konci slabiky vyslovuje jako *u*: *prauda*, *kreu*.

Tradičně je tato změna interpretována jako výsledek působení korelace znělosti, která se stala základní korelační řadou na konci 14. stol., a současně ustálením fonému /*ff*/. Foném /*ff*/ byl labiodentální, kdežto /*w*/, které bylo jeho znělostním protějškem, bylo bilabiální. Oba prvky korelační dvojice se lišily dvěma rysy: znělostí a místem tvoření. Po změně *w* > *v* se lišily jen rysem znělosti.